

Ольга Фролова

ФРОЛОВА Ольга Євгенівна — старший викладач кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління. Сфера наукових інтересів — філософія освіти.

ПОНЯТТЯ ОСВІТИ У ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ВЧЕННІ С. РУСОВОЇ

Стаття інтерпретує поняття освіти у філософсько-педагогічному вченні С. Русової. Підкреслюється, що воно базується на принципі єдності особистого і суспільного, тому освіта розглядається як загальносуспільний процес, за допомогою якого відбувається включення нації в систему світової культури. Авторка обґрунтовує положення про те, що філософсько-педагогічні ідеї С. Русової можуть бути використані для розробки концептуальних основ національної системи освіти і виховання в Україні.

Перехід людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій значною мірою базується не на матеріальній, а на інтелектуальній власності, на знаннях як субстанції виробництва, отже, цей перехід визначається рівнем людського розвитку в державі та станом наукового потенціалу нації. Оскільки умонастрій сучасного суспільства, у тому числі й українського, стає все більш людоцентричним, остільки розвиток особистості за таких умов, з одного боку, є основним показником прогресу, а з іншого, — головною передумовою подальшого розвитку суспільства. Тому найпріоритетнішими в ХХІ столітті стають наука, котра продукує нові знання, та освіта, як система, що олюднює знання і, насамперед, соціокультурно забезпечує індивідуальний розвиток людини. Причому освіта утворює таку структуру, що виконує роль соціокультурного мікрокосму, розгортання якого виливається в загальний стан культури і соціальних відносин у суспільстві. Освіта, отже, виступає первинною ланкою соціокультурної реалізації здібностей людини, котра одночасно є й етапом її життя. А «Національна доктрина розвитку освіти» підкреслює, що «освіта нині стала визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства» [1, с.345].

Сучасна трансформація українського суспільства, у свою чергу, викликає необхідність переосмислення завдань освіти в контексті вимог і можливостей ХХІ століття. Подібно до того, як у другій половині ХІХ — початку ХХ ст. ця проблема стала однією з основних у російській і українській освітньо-філософській думці (К. Ушинський, М. Костомаров, П. Куліш, О. Макаренко тощо), що утворила основу для сучасної ситуації, в межах якої йде критичне переосмислення проблеми освіти як соціокультурної системи самовідтворення суспільства. Ураховуючи це, одним з досить продуктивних шляхів дослідження проблеми освіти є вивчення творчості тих мислителів, які в історії вітчизняної культури філософськи розглядали специфіку освітнього процесу.

Слід визнати, що в Україні суттєвий внесок у вирішення філософських проблем педагогіки зробили й ті мислителі та педагоги, котрі проводили дослідження і викладали в навчальних закладах Лівобережної України — в Чернігові, Переяславі, Ніжині, Глухові тощо. Серед них особливо виділяється Софія Русова, навчально-виховна і політико-освітня діяльність котрої широко спиралася на українську та зарубіжну історико-філософську основу, європейський досвід державно-політичного будівництва й управління національною системою освіти. Проте творчий доробок С. Русової розглядається переважно в межах завдань педагогіки. Наукові і публіцистичні розвідки останніх років Г. Білавич, О. Проскури, Н. Сабат, Б. Ступарик, Д. Чередниченка — це, можна сказати, лише початок фундаментального вивчення, осмислення і творчого використання

науково-педагогічної і філософсько-освітньої спадщини С. Русової.

Разом з тим твори С. Русової мають велике значення і як теоретичне, і як історичне джерело філософського аналізу освіти в Україні. Тому її філософські роздуми багато важать, особливо з погляду сучасного реформування освіти в Україні, мета якої — створення системи національної освіти, здатної забезпечити творче існування українського народу в ХХІ ст., означеного поширенням інформаційного суспільства і глобалізацією буття особистості.

Ураховуючи вказане вище, у пропонованій статті ставиться завдання здійснити філософський аналіз особливостей тлумачення поняття освіти у філософсько-освітньому вченні С. Русової. У цьому смислі об'єктом дослідження є філософія освіти С. Русової, що вимагає використання як аналітичних, так і інтегративних методик.

Потрібно відзначити, що пошукові моделі національної школи, котрою опікувалась С. Русова, присвятили свої праці М. Грушевський, І. Ющишин, М. Лозинський, Б. Грінченко та багато інших українських діячів. Поділяючи їхні прагнення, сама С. Русова зазначала: «Народ, що немає своєї школи, попасає задніх, йому замкнено двері до пишного розвитку своїх культурних сил, він засуджений на пригноблене становище, на постійне вживання чужого хліба... Такому народові, який немає своєї школи й не дбає про неї, призначені економічні злидні й культурна смерть. Ось через що сучасним гаслом усього свідомого українця мусить бути завдання: рідна школа на Вкраїні» [8, с.38]. Сучасні дослідники В. Качкан, І. Зайченко, О. Пеньковець [2, 3, 4] та інші наголошують на винятковій цінності теоретичних розробок С. Русової у галузі освіти. Вони при цьому підкреслюють, що мислителька неухильно дотримувалася твердого переконання в плідності впровадження й реалізації у змісті освіти національної ідеї.

Мовлячи про філософію освіти С. Русової, необхідно підкреслити, що в період інтенсивних визвольних змагань за створення Української незалежної держави 1917-1920 рр. суспільною потребою стає переоцінка цінностей. Відбувається масштабний пошук філософсько-методологічної формули системи національної освіти, яка б могла для України стати фундаментальною в умовах початку кризи індустріальної цивілізації, що вже виявила себе світовою війною і революціями. Перед мислителькою та її колегами постало запитання: «Якою має бути освіта в Україні?» Навчальні інститути, сформовані в добу Російської імперії, вже не відповідали вимогам часу, а нові в Україні ще не виникли.

Специфіку цієї екзистенціальної ситуації належно урахувала С. Русова, проаналізувавши підходи до визначення змісту освіти в різні історичні періоди і в різних народів (починаючи з часів Стародавнього Сходу і закінчуючи початком ХХ ст.). Аналіз привів її до висновку про те, що, по-перше, ця проблема є надзвичайно складною і багатогранною, а можливість її розв'язання зумовлюють багато факторів (рівень розвитку виробництва, науки, техніки, культури, педагогічної теорії і практики, соціально-економічних відносин; визначеність мети і завдань виховання, врахування вікових й індивідуальних особливостей учнів тощо); по-друге, в суспільстві склалися такі найважливіші концепції відбору навчального матеріалу: концепція дидактичного матеріалізму, концепція дидактичного формалізму і концепція дидактичного утилітаризму. Але в кінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. чітко визначилися дві концепції шкільної освіти — концепція дидактичного матеріалізму і концепція дидактичного формалізму (або концепція матеріальної і формальної освіти). Прихильники першої вважали головним завданням школи засвоєння учнями певної суми реальних знань; розвиток їх пізнавальних здібностей розглядали як наслідок діяльності по засвоєнню нового матеріалу, вважаючи, що глибина розуміння учнями певного фрагменту дійсності пропорційна кількості засвоєного матеріалу.

Прихильники формальної освіти головним завданням школи вважали розвиток розумових здібностей, гімнастику розуму, тому головним критерієм при доборі матеріалу навчання, навчальних предметів повинна слугувати формулююча цінність навчального предмету, яка

найвагоміше представлена в математиці і класичних мовах. Цінність цієї концепції полягає в тому, що її прихильники (Я.А. Коменський, І. Кант, А. Дістерверг, Й.Ф. Герbart та інші) загострили увагу на необхідності розвитку здібностей і пізнавальних інтересів учнів, їх уваги, уявлень, пам'яті, мислення.

С. Русова вивчила і критично осмислила твори багатьох видатних представників філософської і педагогічної думки. Саме враховуючи вітчизняну філософсько-антропологічну і педагогічну спадщину (Г. Сковорода, Т. Прокопович, М. Драгоманов, М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш, П. Юркевич, К. Ушинський, І. Сікорський, І. Франко, О. Потебня, М. Грушевський та ін.), а також зарубіжний філософсько-освітній досвід (Я.А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, І. Кант, Й. Песталоцці, Й. Герbart, Ф. Фребель, Г. Спенсер, М. Монтесорі, Д. Дьюї, О. Декролі, П. Лесгафт, Л. Толстой і т.д.), С. Русова дійшла висновку, що «...кожний народ має утворити свою власну школу згідно з найновішими принципами педагогіки, але цілком своєрідну, національну школу, зі своїми особливими рисами, у своїх життєвих потребах і формах свого власного національного життя» [5, кн.2, с.123]. Тобто основою і серцевиною суспільної системи освіти С. Русова вважала національну школу як сукупність державних та громадських навчальних закладів, які забезпечують загальнокультурну й професійну підготовку молодого покоління українського народу.

Згідно з філософсько-освітнім ученням С. Русової освіта — це процес і результат засвоєння учнями знань, умінь і навичок, це «рід навчання» [5, кн.2, с.138]. Навчання є нічим іншим, як процесом здобуття освіти. Вчена підкреслювала, що процес навчання не зводиться лише до передачі учням знань з окремих галузей науки, техніки і культури, до формування певних умінь і навичок, але й включає в себе розвиток інтересів і здібностей до пізнання, мислення, спостережливості, розвитку уяви, пам'яті, мислення. Крім того, метою такого навчання є формування в учнів основ наукового світогляду, залучення їх до систематичного й самостійного набуття знань, до індивідуальної і колективної пізнавальної діяльності, прищеплення учням ціннісних норм поведінки, тобто всебічний інтелектуальний розвиток особистості. Освіта «своїм широким неявно визначеним змістом наближається до так званого загального інтелектуального розвитку» [5, кн.2, с.140], — писала дослідниця.

Як свідчить зміст творів С. Русової, освіта є одночасно індивідуальним і соціальним явищем. Освіта, яку здобуває особистість, є власним здобутком. Разом з тим набуття освіти — це колективна праця (школа, книги і підручники, навколишнє середовище тощо). Мислителька вважає, що оскільки носієм освіти завжди є певне коло осіб, усе громадянство, то освіта виступає і соціальним явищем [5, кн.2, с.141].

У залежності від характеру підготовки молоді до життя і трудової діяльності С. Русова розрізняла загальну і професійну освіту. Мета загальної освіти — озброєння учнів сукупністю систематизованих знань основ наук про природу, людину, суспільство, людське мислення, формування відповідних умінь і навичок, необхідних для всебічного і гармонійного розвитку особистості. Мета професійної освіти — передача учням певної системи знань, пов'язаних з певною сферою професійної діяльності. Основою професійної освіти є загальна освіта, а результатом — набуття певної професії. С. Русова належала до тих педагогів-філософів, котрі не вбачали потреби ранньої спеціалізації, але «рівночасно треба пам'ятати, що школа готує молодь до життя, що вона роки інтелектуального росту повинна так опрацювати, щоб сприяти цим правильному розвитку, не пошкодженому іншими вимогами» [5, кн.2, с.153]. Дотримання цього принципу, С. Русова характеризувала як вияв високого гуманізму, який школа повинна забезпечувати протягом усього періоду навчання її вихованців.

На думку С. Русової, школа має плекати особистість, «здатну до роботи, таку людину, яка ніде, ні за яких обставин, не загине морально й фізично і втілить у життя свою незалежну думку» [8,

с.34], а тому вчена обґрунтувала неможливість зведення освіти в школі до вивчення предметів лише природничого циклу.

Дослідниця виходила з принципів положень про те, що зміст освіти — це система наукових знань про природу, людину і суспільство, спрямованих на підготовку інтелектуально розвинутої особистості; зміст освіти, зумовлений метою і завданням виховання такої особистості, повинен забезпечувати тісний зв'язок навчання з життям, теорії з практикою, ґрунтуватися на національній основі, відображаючи специфіку й особливості економічних, соціально-політичних, філософських, культурних, національних та інших чинників, реалізуючись у навчанні рідною мовою, вивченні національної культури, історії, літератури, мистецтва, побуту і звичаїв свого народу. Разом з тим, зміст освіти в українській національній школі повинен забезпечувати високі всебічні знання про наукові, культурні, технічні та інші здобутки всіх народів світу.

Але всі ці навчальні дисципліни, за переконаннями С. Русової, має об'єднувати «ідея національної свідомості...; цю ідею не треба сплутувати з шовінізмом; це є глибоке змагання кожного народу знати себе як відокремлену частину людства і свідомо розуміти своє місце серед людності всього світу» [5, кн.2, с.6].

З поняттям освіти нерозривно пов'язане і поняття виховання. У зміст останнього вона вклала «моральне формування і примноження скарбів культури» [5, кн.2, с.178]. «Моральне формування» передбачає формування світогляду людини, її морального обличчя, розвиток естетичних смаків, фізичний розвиток тощо. Здійснюється воно у «формах родинного та громадського життя, у соціальній диференціації та у звичаях громадянства» [5, кн.2, с.201], тобто охоплює вплив і дію всіх виховних сил суспільства і природи.

Взагалі, якщо уважно проаналізувати філософсько-методологічну орієнтацію творів С. Русової, а також творів представників того кола української інтелігенції, з яким вона спілкувалася в Чернігові наприкінці XIX сторіччя (М. Коцюбинський, Б. Грінченко, І. Шраг), можна помітити, що загального схвалення набули принципи виховання Г. Сковороди. Цілком слушно, що розгляд поглядів філософа на виховання С. Русова розпочинає зі з'ясування його точки зору на головну мету людського життя. Дослідниця звертає увагу на те, що Г. Сковорода мету життя вбачає у щасті. Проте одні люди гадають, що щастя криється в достатку і «радованії» ним, а інші розуміють, що воно полягає не стільки у забезпеченому матеріальному становищі, скільки у внутрішньому задоволенні людини життям [10, т.1, с.441].

Та все ж головну заслугу Г. Сковороди С. Русова вбачає в його бажанні розвивати людину, виходячи з неї самої, навчити її мистецтва життя, виходячи із самого життя, а не копіюючи чийсь досвід. Загалом твори С. Русової пройняті принципом самопізнання як визначального в універсальній перебудові світу людиною. При цьому вона, як і Г. Сковорода, не розмежує виховання і освіти, стверджуючи, що «усілякі спроби відділити виховання від освіти не мають з філософської точки погляду ґрuntu» [7, с.124]. Подібно до Г. Сковороди вона була переконана, що ідеальним є таке суспільство, в якому кожен зможе реалізувати свої природні задатки в «сродній» праці, а втілити це в життя можна завдяки освітній роботі вчителів і батьків.

С. Русова робить важливий висновок про те, що виховання об'єднує такі завдання: «1) створити особу, людину цілком незалежною, захистивши її від опанування пристрастями від безмірних потреб, утворивши всередині її гармонію; 2) додати шляхетності громадському життю, установивши межі людьми приязні стосунки; 3) з'єднати добро кожного окремого громадянина із загальним добром і ладом усієї держави» [6, с.64]. Щоб досягти виконання цих завдань, з погляду С. Русової, необхідно ураховувати, що кожна людина тільки на себе й схожа. Проте вона брала до уваги й твердження Г. Сковороди про те, що особа живе завжди у певній країні, як у «домі», де кожна людина для неї «приятель». Тому вона розглядала особистість як громадянську істоту, котра є представником того чи іншого народу. Через це С. Русова вчила, що кожному треба знати свій

народ, а у своєму народі слід пізнати себе, в тому числі пізнати себе як частину людства. Тільки усвідомлення цього сприятиме єдності індивідуума з усім людством.

Тому, за С. Русовою, ґрунтом для освіти кожного народу є «культ своєї Нації і Батьківщини, бо кожна нація може бути тим більше корисною для Всесвіту, наскільки інтенсивно вона може реалізувати свої власні етнічні вартості» [9, с.35].

Народ же стає нацією настільки, наскільки через систему власної освіти й самопізнання обирає власний спосіб буття, спрямованість своєї долі чи зусиль, своє місце в історії людства. Лише народ, який потрапляє в ситуацію онтологічного вибору, вважала С. Русова, отримує найважливішу освітню передумову для перетворення на націю і робить перший крок свідомого національного буття. Приступити до самовизначення через освіту — означає ствердити особу у вимірі національної культури, яка, власне, і є різноманітно існуючою системою самовизначення людини як особистого буття. Процес національного творення, згідно з філософсько-освітніми установками С. Русової, не стільки є власне родовою дією, скільки індивідуальною дією кожної людської особистості, котра належить до конкретної нації і здатна творити.

Так, у філософсько-педагогічній спадщині С. Русової проводяться типові для української інтелігенції того часу світоглядні орієнтації на народну педагогіку, народну мудрість, народні погляди на роль знання і виховання. Причому перший план обіймає роль батьків у вихованні дітей, вимога від них добродійного морального життя ще до народження дитини. Тобто виховання дітей, насамперед, ставиться у залежність від моральності батьків.

Аналіз творів С. Русової та інших представників інтелігенції Лівобережної України кінця XIX — початку XX сторіч загалом засвідчує, що вчена, спираючись на «своє філософське розуміння завдань життя взагалі і свого часу особливо» [6, с.42], а також синтезувавши філософсько-педагогічні надбання вітчизняних і зарубіжних мислителів, змогла започаткувати власну версію української національної школи й освіти. У центрі цієї версії перебуває учень, особистість з її природженими здібностями, нахилами і можливостями. Головну ж мету національної системи шкільної освіти мислителька вбачала у самостановленні соціально зрілої особи, здатної творчо існувати в умовах індустріального суспільства, що стверджувалося в Україні.

С. Русова у своєму філософсько-освітньому вченні інтерпретує освіту як загальносуспільний процес, суть якого вбачала в систематичному національному соціокультурному вишколі, здійснюваному в різноманітних формах та напрямках. Фундаментом системи національної системи освіти С. Русова вважала національну школу, яка «виступає комплексом освітньої праці — кристалізованим ядром освітніх інституцій» [5, кн.2, с.136]. Тобто школа є засобом підготовки до життя, а не обрамленням життя, бо освіта для неї — «комплекс установ, інституцій» і засобів, що допомагають особі засвоїти загальнозартіше знання, сформувані погляди як плодоносні елементи духовного життя і досягти певних ступенів розвитку духовно-моральних здібностей» [5, кн.2, с.136].

Усе вищезгадане дозволяє дійти висновку, що С. Русова у філософському аспекті, по-перше, продовжувала обґрунтовувати традиційний для української філософії напрямок визнання пріоритету особистої життєтворчості. По-друге, враховуючи особливості функціонування соціуму в умовах промислово-урбанізованої цивілізації освітнє вчення С. Русової базується не на принципі домінування суспільства над особою чи визначальності індивідуального щодо загального, а на принципі єдності особистого і суспільного. Ось чому вчена інтерпретує освіту як загальносуспільний процес, за допомогою якого відбувається включення нації в систему світової культури.

Філософсько-освітні погляди С. Русової є актуальними й нині для духовного відродження України, для оновлення змісту шкільної освіти, для посилення культурологічної праці на глибоко національних засадах. Крім того, твори філософа-педагога містять багато методичних порад,

педагогічних спостережень, висновків філософсько-освітнього характеру, що не застаріли і для сьогодення. Тому науковий аналіз її освітньо-філософських поглядів має важливу теоретичну і практичну цінність у сучасних умовах, оскільки в її ідеях закладений великий пафос творіння, пізнавально-виховний код, дух просвітництва, які співзвучні глибокій перебудові системі освіти та культури в Україні.

Література

1. *Журавський В.С.* Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. — Київ, 2003.
2. *Зайченко І.В.* Педагогічна концепція С.Ф. Русової. — Чернігів, 2000.
3. *Качкан В.* Просвітницький вогонь С. Русової // Українське народознавство в іменах. — Ч.1. — Київ, 1994. — С.151-160.
4. *Пеньковець О.* Соціально-філософські основи педагогічного вчення С.Русової // Сіверянський літопис. — №6. — 2000. — С.124-129.
5. *Русова С.* Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. — Київ, 1997.
6. *Русова С.* Вибрані педагогічні твори. — Київ, 1996.
7. *Русова С.Ф.* Виховні ідеї Г.С.Сковороди // Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта. — Київ, 1998.
8. *Русова С.* Ідейні підвалини школи // Світло. — 1913. — Кн. 8. — С.33 -38.
9. *Русова С.* Моральні завдання сучасної школи // Софія Русова і Галичина. Збірник статей і матеріалів. — Івано-Франківськ, 1996. — С.34-39.
10. *Сковорода Г.* Твори: У 2 т. — Київ, 1994.

Надійшла до редакції 18.06.2005 р.